

DIN CONTRIBUȚIILE LUI H. H. STAHL LA DEZVOLTAREA SOCIOLOGIEI ISTORIEI *

*Cugetări fără conținut sînt goale,
Intuiții fără concepte sînt oarbe,*

Im. Kant

Constantin Noica îl situează pe H. H. Stahl printre personalitățile care au înțeles cel mai bine lumea satului românesc: „*Iar în mijlocul nostru sînt cărturari care au ridicat cunoașterea satului, a acestei realități spontane, la o asemenea treaptă de înțelegere și luciditate, încît de la cîte unul ca ei (cum e H. H. Stahl), care poate nu s-a născut și nu a trăit de-a dreptul în nici un sat, aștepti totuși cele mai frumoase „Amintiri despre sat”* ¹. Este, fără îndoială, una din cele mai drepte caracterizări și recunoașteri a valorii omului de știință.

Pentru a înțelege mai bine geneza operei ilustrului sociolog, se impun două precizări și anume: a. După cum se știe, una din temele majore, care au generat la noi aprige confruntări și una din cele mai bogate literaturi, a fost „Chestiunea agrară” și care, în principal, viza caracterul legitim și necesar al împrumutării țăranilor. Declanșată de Revoluția de la 1848, de nevoia Reformei agrare de la 1864 și de consecințele ei, multe din ele „perverse”, potențată de răscoala țăranilor de la 1907, ea a constituit „fermentul” apariției și dezvoltării istoriei sociale și a sociologiei istoriei, al căror principal întemeietor a fost Nicolae Bălcescu. Acesta are și meritul de a atrage atenția asupra prezenței în număr mare a țăranilor liberi, chiar și în prima jumătate a secolului al XIX-lea: „Munții erau mai populați și tot lăcuiitorul a trebuit să-și aibă moșia sa. Acum încă cei mai mulți moșneni se află în munți. Cimpia, care din apăsarea năvălirii barbarilor pe alocurea rămăsese pustie, trebuie să fi rămas pe seama statului, formînd ceea ce la romani se numea *ager publicus*. Din aceste locuri domnii făceau dani. Ele însă au trebuit să fie puține la număr, căci curînd după aceea vedem pe domni a fi siliți a cumpăra moșii de la moșneni spre a face danie vreunui boier sau a înzestra vreo mănăstire” ².

Alături de Nicolae Iorga, P. P. Panaitescu, H. H. Stahl face parte din pleiada marilor istorici după care „*societatea românească din epoca întemeierii statelor cuprindea numai țăranimea liberă și stăpînitoare de pămînturi*. Abia mai tîrziu, printr-o evoluție socială lentă, o parte din

* Textul comunicării susținute la Conferința Națională a Asociației Sociologilor din România (27 septembrie, 1991).

¹ C. Noica, *Cuvînt împreună despre rostirea românească*, București, Edit. Eminescu, 1987, p. 183. Vezi H. H. Stahl, *Amintiri și gînduri*, București, Edit. Minerva, 1981.

² N. Bălcescu, *Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri*, în *Opere alese*, vol. 1, București, E.S.P.L.A., 1960, p. 154.

această țărănime, sărăcind, a fost aservită gliei. Așadar, în societatea patriarhală a începuturilor nu ar fi existat oameni lipsiți de libertate și pământ, pe care-i cunoaștem sub numele de rumâni sau vecini..."³ (subl. ns.).

b. O a doua problemă de mai largă extensie, implicînd-o cel mai adesea și pe prima, a fost aceea privind căile specifice de pătrundere a capitalismului în Principatele Române, apoi în vechiul regat și avînd printre principalii teoreticieni pe C. Dobrogeanu-Gherea. Ideile acestuia au constituit punctul de plecare al activității sale științifice. După campania de la Rușetu (1926) — mărturisirea H. H. Stahl — „din ce în ce mai clar înțelegeam cîtă dreptate avusese C-tin Dobrogeanu-Gherea atunci cînd formulase teoria pătrunderii „capitalismului” într-o țară „înapoiată”, integrarea acesteia în orbita capitalistă, ducînd la formațiunea socială „hibridă” a „neo-iobăgiei”. Numai că sursele de informație de care dispunea Gherea aveau în vedere exclusiv satele clăcășești, *prea puțin și neclar fiind luate în considerare satele „libere” răzeșești și moșnenești*”⁴ (subl. ns.). Spre acest ultim tip de sate își va îndrepta atenția aproape toată viața, nelimitîndu-se la informația științifică existentă sau la exegeza documentelor, așa cum fac istoricii „tradiționaliști” ci realizînd și amănunțite investigații pe teren, luînd în considerare acele „enclave” în care ar mai putea „supraviețui forme arhaice de viață socială țărănească. Ariile de cercetare i-au fost sugerate de Dimitrie Cantemir, care în *Descriptio Moldaviae* vorbea de existența a trei „republici” țărănești: *Vrancea, Cîmpulung Moldovenesc și Chigheciul* *.

Școala Sociologică de la București, al cărui membru marcant a fost, precum și concepția sociologică a lui Dimitrie Gusti (privită mai mult ca o „unealtă de lucru”), au constituit mediul propice atingerii obiectivelor sale științifice.

Studierea pe „viu” a satului devălmaș arhaic și a diverselor sale forme de evoluție, impunea elaborarea unei metodologii riguroase a cercetării multi- și interdisciplinare, cea a monografiei sociologice. Deci, nu întîmplător, H. H. Stahl a acordat o atenție specială metodelor și tehnicilor investigării sociologice, el fiind în acest domeniu „maestrul” de necentestată al Școlii Sociologice Românești.

Cercetările de teren le-a desfășurat mai cu seamă în satele *Nerej* din Țara Vrancei, *Fundul Moldovei* din fostul județ Cîmpulung Moldovenesc, *Drăguș* din Țara Oltului, *Runcu* din județul Gorj și *Cornova* din fostul ținut al Orheiului, sat așezat între valea Ichelului și cea a Culei...

³ I. Donat, *Hotarele Olteniei*, în „Arhivele Olteniei”, nr. 92 — 94, 1937, p. 227.

⁴ H. H. Stahl, *Amintiri și gânduri*, București, Edit. Minerva, 1981, p. 44.

* *Ținutul Chigheciului* (Tigheciului) se afla într-o zonă deluroasă, puternic împădurită. A fost, mai mult ca sigur, o confederație de sate. În faza inițială, ținutul se învecina la vest, peste apa Prutului cu ținuturile Fălciu și Covurii, la nord cu cel al Lăpușnei, spre sud cobora pînă la Dunăre, cuprinzînd și Renii, iar spre est cu ținutul ce mai tirziu se va numi Buceag. Pentru moldovenii — menționa Dimitrie Cantemir — a fost cea mai puternică pavază împotriva sciților (tătarilor n.n.), care nu au putut-o lua niciodată... Înainte vreme se numărau aici peste douăsprezece mii de locuitori, care erau cei mai viteji oșteni din toată Moldova; azi după atîtea înfringeri și de o parte și de alta, n-au mai rămas decît vreo două mii”. Datorită pierderilor din teritoriu, acest ținut este desființat și încorporat în ținutul Fălciu. Din punct de vedere militar, probabil în timpul lui Vasile Lupu, aici s-a organizat „Căpitania Codrului”, și care se va transforma, mai tirziu, în ținutul Codrului.

După anul 1938, în activitatea Școlii are loc o adevărată „cotitură”, mai ales datorită strădaniilor lui Anton Golopenția, H. H. Stahl și Traian Herseni, care convingându-l pe Dimitrie Gusti de neputința monografierii simultane a celor peste 15 000 de sate în scopul constituirii *Sociologiei Națiunii*, au orientat cercetările spre monografii centrate pe „probleme” și regionale. Această etapă, rămasă în mare parte în stadiu de proiect din cauza vicisitudinilor vremii, reprezintă o adevărată fază de „experimente sociologice”, a constituirii unor noi metode și tehnici necesare realizării pe bază de cercetări *multi și interdisciplinare*, a comparațiilor și generalizărilor cerute de întemeierea *Științei Națiunii*. În acest scop au fost elaborate metode precum: a. *Tipologia satelor și monografierea satelor reprezentative pentru fiecare tip*; b. *Studiul intensiv al unui sat „pilot” și monografierea sumară a celorlalte sate dintr-o regiune dată*; c. *monografierea sumară a tuturor satelor dintr-o zonă (regiune)*.

Cercetările de teren privind satul răzeșesc arhaic au început în anul 1927 în satul Nerej din Țara Vrancei, iar monografierea completă a satului (satul „pilot”) și cea sumară a celorlalte sate din regiune s-a realizat în anul 1938*. Metoda utilizată a fost prin urmare cea de tip b. După cum mărturisește chiar autorul, rezultatele obținute au fost remarcabile: „Știam în momentul sosirii mele în Vrancea, doar ceea ce se scrisese în literatura românească despre satul răzeșesc. Mi-l închipuiam deci pe atunci, așa cum continuă astăzi încă să și-l închipuie foarte mulți, anume ca pe un sat genealogic, născut din creșterea organică a unei familii originare, folosind ca atare o devălmășie pe spiță de neam, asupra căreia opera transmisia ereditară. Uimirea mea a fost totală, atunci când în Vrancea am întilnit o formă de viață socială inedită, despre care nimeni nu scrisese vreun rînd și nici nu formulase vreo părere, formă de viață care, dacă se adevărea a fi ceea ce părea a fi, era de natură să răstoarne întreaga noastră concepție despre aceste sate răzeșesti și în consecință, despre întreaga noastră structură socială veche. Am întilnit o formă de devălmășie care nu avea nimic familial în ea, nici prin sfera sa geografică imensă, căci o întreagă regiune cunoștea o organizare socială care se aseamănă mai mult cu Statul, decât cu familia și nici în alcătuirea sa internă... Vrancea se prezenta geografic „ca o țară închisă, izolată, adevărată cetate de margine privilegiată; condiții biologice de masă demografică restrînsă, relativ puțin densă; trăind în forma de grupe familiale devălmășe; condiții psihice de obște tradițională difuză; condiții istorice de autonomie locală perfectă; manifestări spirituale de puternic folclor; manifestări economice de gospodărie casnică închisă, grețată pe autarhie devălmășă; manifestări juridice de drept obișnuielnic viguros și atotstăpînitor; manifestări administrative de conducere în democrație primitivă născătoare a unei confederații intersătești”⁵ (subl. ns.).

* vezi: *Nerej — un village d'un region archaïque* (3 vol.), Bucarest, Institut des Sciences Sociales Roumaine, 1939, care alături de *Clopotiva — un sat din Țara Hațegului* coordonată de Ion Conea, reprezintă singura monografie realizată complet după modelul cadrelor și manifestărilor a lui Gusti.

⁵ H. H. Stahl, *Nerej, un sat dintr-o regiune arhaică*, în „Sociologie Românească”, an IV, (1942), nr. 7 — 12, p. 623 — 627.

Munca în echipă a fost dublată de dese reveniri în satele vrâncene, de participare, în calitate de observator, la viața acestora. Activitatea de teren a sociologului istoric a fost dublată de cea a antropologului.

Datele culese de pe teren de către un tehnician desăvârșit, dublate de exegeza documentelor scrise, dar nu a unor documente luate „izolat” * (așa cum procedează unii istorici pentru a-și ilustra punctul de vedere), ci în „masă”, prelucrate statistic (pentru a surprinde regularități, tendințe și a elimina informațiile eronate), studierea unei literaturi științifice imense, au stat la baza elaborării operei de sinteză publicată în volumele: *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești* (3 vol.; 1950 — 1965) și *Les ancienne communauté villageoises roumaines. Aservissement et pénétration capitaliste* (București—Paris, 1965).

Noutatea demersului epistemologic propus de H. H. Stahl este sintetizat de P. Caraion: „Dar fie că se aplică trecutului, fie că se aplică prezentului, principiile cunoașterii sociologice mobilizate de el rămân *aceleași*. Deosebiri există, într-o oarecare măsură, în unele tehnici de lucru științific. Bunăoară, pentru a ajunge la cunoașterea celor mai vechi alcătuiți, sociologul pornește de la ceea ce în prezent mai persistă din acelea și procedează « de-a-ndăratelea », printr-un soi de « numărătoare inversă », reconstituind pas cu pas realitățile de altădată. Dar sociologul nu se oprește aici. După ce merge cu investigația pînă la punctul unde consideră că materialul faptic îl susține, el « reface », « reconstituie » întregul proces istorico-social pînă la zi. Baza metodologică, și într-un caz și-n celălalt, rămîne aceeași: analiza structural-istorică, analiza formelor de viață socială considerate în devenirea lor, istorică, în procesul lor de apariție și dispariție” ⁶. Utilizarea tipologiilor se dovedește obligatorie.

Satul devălmaș, existent încă dinaintea domniilor autohtone, este definit ca „o asociație de gospodării familiale, pe baza unui teritoriu stăpînit în comun, în care colectivitatea ca atare are drepturi anterioare și superioare drepturilor gospodăriilor alcătuitoare, drepturi exercitate printr-un organ de conducere denumit „obște” ⁷. Aceste drepturi sînt a. amestec în organizarea proceselor de producție; b. amestec în viața publică și privată a satului; c. amestec în crearea și aplicarea obiceiului pămîntului; d. amestec în reglementarea relațiilor intercomunitare; e. drept de monopol sau măcar de supraveghere a relațiilor comerciale cu exteriorul; f. drept de protimisiss împotriva vînzărilor funciare; g. drepturi în privința relațiilor cu statul; h. dreptul de a reprezenta comunitatea; i. delegarea mandatarilor. Satul devălmaș cunoaște două tipuri fundamentale aflate în succesiune dar și în raport de coexistență: 1. *Satul devălmaș arhaic*, care este „un sat cu o obște democratic egalitară, vag colorată gerontocratic, cu o populație omogenă, alcătuită exclusiv din băștinași, formînd o singură *ceată*, închisă nebăștinașilor, folosind trupul de moșie în devălmășie absolută, prin „stăpîniri locuiești” și, excepțio-

* *Împotriva concepției idealist-juridice ca metodă de cercetare a istoriei sociale*, în H. H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, București, Edit. Științifică, 1969, p. 5 — 61.

⁶ P. Caraion, *Profesorul Dimitrie Gusti și Școala sociologică de la București*, în *Școala Sociologică de la București*, vol. II, București, Edit. Științifică, 1971, p. 138 — 139.

⁷ H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. II, București, Edit. Academiei, 1959, p. 25.

nal, „pe sume de stînjeni”, pe baza unei economii naturale, dominată de folosirea prin muncă directă a pămîntului, în tehnicile primitive ale defrișărilor și deștelenirilor permanente”⁸. Stăpînirea colectivă se întindea asupra a tot ce era creat de natură (pădure, pășune, cîmp, ape etc.) iar stăpînirea gospodărească se exercita asupra a tot ce fusese obținut prin muncă: curăturile, prisăcile, grădinile de zarzavat, heleșteul săpat de mîna omului, viile plantate, livezile cu pomi roditori și, în primul rînd, casa construită. *Spre deosebire de „mir”, distribuțiile de loturi nu au în satele noastre un caracter de periodicitate: o dată distribuite loturile rămîn în posesia statornică a gospodăriilor, transmițîndu-se ereditar sau prin vînzări și donații*”⁹. 2. *Satul devălmaș umblător pe bătrîni* este un sat cu o obște înlăuntrul căreia s-au produs diferențieri de avere, cu drepturi inegalitare, expresie a unei populații scindate în cete multiple și categorii sociale diverse, cei bogați începînd să domine asupra celorlalți membri, cu interese antagonice, puternic invadată de nebaştinași și acaparatori locali, care-și întemeiau drepturile nu pe băstinașie, ci pe contracte, ducînd o aprigă luptă socială pentru acapararea „veniturilor” și a fondului vâlmaș, pe baza unei economii de schimb și a unor tehnici de lucru, permițînd exploatarea an de an a aceluiași terenuri. În obște deveneau tot mai accentuate relațiile de exploatare, distribuțiile egalitare ale pămîntului se făceau tot mai rar, pînă ce dispăreau cu totul în favoarea proprietății private¹⁰.

Procesele de aservire ale satelor devălmașe umblătoare pe bătrîni au început încă din epoca anterioară întemeierii domniilor autohtone continuînd neliniar pînă la sfîrșitul feudalismului. După tipul și gradul de aservire, putem distinge sate devălmașe complet aservite: boierești, mînăstirești, domnești sau parțial aservite (mixte).

Prezența în masă a satelor moșnenești sau răzeșești, caracterul devălmaș umblător pe bătrîni sau organizat negenealogic al comunităților rurale, faptul că „latifundiile noastre boierești sau mînăstirești nu constituiau un singur domeniu teritorial, ci o adunătură de sate total sau parțial aservite”¹¹, lipsa „fărămițării feudale” dau feudalismului românesc trăsături deosebitoare de cel apusean. Acesta din urmă, ca feudalism de import, se găsește în Transilvania.

Este meritul incontestabil al ilustrului sociolog de a susține, într-o perioadă dominată de dogmatism și servilism față de literatura istorică sovietică de tip stalinist, a specificului, inconfundabil, al statului românesc, mai mult, de a respinge încorsetarea istoriei noastre sociale în schema celor cinci formațiuni sociale, impusă de Stalin. Mai mult, în legătură cu influența exercitată de slavi asupra structurii satului românesc H. H. Stahl scria: „Cît despre conviețuirea noastră cu slavii, e o întrebare în ce măsură acest neam migrant trăia în forme comunitar-sătești sau măcar dacă se afla în faza de teritorializare a triburilor lui. Ceea ce nu pare a fi probabil, dat fiind că acest grup de slavi și-a continuat curînd pribegia spre Balcani, aici abia reușind să se teritorializeze, așezîndu-se statornic

⁸ *Ibidem*, p. 9.

⁹ *Ibidem*, p. 60 — 61.

¹⁰ *Ibidem*, p. 9 — 10.

¹¹ H. H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, p. 53.

în formă de comunități agrare”¹². De asemenea, invocarea *mirului* rusesc este inefficientă. „Mirul este o comunitate agrară deosebit de comunitățile românești, prin faptul că în mir se practică o distribuție periodică de terenuri, pe cînd la noi nu”¹³. Este de reținut, în acest sens, o concluzie deosebit de importantă: „E mult mai plauzibil ceea ce ne spune sociologia, atunci cînd arată că *formațiunile comunitar-sătești sînt pretutindeni băștinașe, fiind generate de condiții economice similare, astfel că e inutilă, pentru a le explica, recurgerea la teorii de aculturație*”¹⁴ (subl. n.s.).

Satele devălmașe alcătuiau confederații intersătești. Astfel de obști cu caracter confederal se întilneau în Vrancea (14 grupuri de sate erau reunite într-o astfel de obște) sau în *ocolul* Cîmpulung Moldovenesc (format din 15 sate), dispunînd de o organizație administrativă investită cu drepturi de a lua hotărîri obligatorii pentru întreaga colectivitate a satelor¹⁵. Cnezatele și voievodatele s-au constituit pe structura unor astfel de obști confederale. „O deosebire importantă față de despozițiile asiatică — preciza H. H. Stahl — constă tocmai în această existență a unor formațiuni confederale, care au făcut ca seria comunităților pastorale și agrare de la noi să fie capabilă să opună rezistență năvălitorilor asiatici. Pînă mai tîrziu, dealtfel, această țărănime a continuat a avea rosturi militare, chemată fiind la oastea cea mare a țării... asemenea virtuți (militare n.n.) nu se pot naște spontan dintr-o populație amorfă și inertă și nici dintr-una aservită”¹⁶. De reținut este și faptul că germenii viitorului stat al domniilor autohtone nu au putut crește decît din sinul acestor confederații de comunități sătești, care aveau în frunte o aristocrație de căpetenii războinice.

O temă majoră a sociologiei istoriei o reprezintă cea a raporturilor dintre populațiile nomade, care s-au perindat pe teritoriul țării noastre și populația băștinașă românească. Principalele forme de exploatare a comunităților sătești au fost, mai cu seamă, următoarele: a. jaful sălbatic; b. jaful sub formă de răscumpărare; c. tributul și d. statele de pradă (Imperiul Otoman, statul maghiar ș.a.). În plan istoric, unele din aceste forme pot să coexiste. În această zbuciumată perioadă a năvălirilor barbare, avem, pe de o parte, populația românească, organizată în cnezate și voievodate, iar pe de altă parte, o clasă suprapusă formată din cuceritori și care, într-o serie de situații, a intrat în *simbioză* cu aristocrația autohtonă. Spre exemplu, Nicolae Iorga vorbea de „simbioza româno-cumană”.

În succesiunea valurilor de nomazi cuceritori a avut loc și un proces de substituție a unor cuceritori cu alți cuceritori (de exemplu, pecenegii cu cumanii, cumanii cu tătarii etc.). Forma principală de exploatare a comunităților sătești a constituit-o *tributul* *.

¹² H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributare*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 169.

¹³ *Ibidem*, p. 169.

¹⁴ *Ibidem*, p. 170.

¹⁵ H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I, p. 164.

¹⁶ H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze...*, 171 — 172.

* „În secolul al XIII-lea, misionarul Giovanni da Pian del Carpino relatează, în însemnările sale, că la ieșirea din Cumania, de dincolo de Nipru, s-a întilnit cu ducele Olaha, care fusese la tătari pentru a lua de acolo *iarlikul* de confirmare și pentru a plăti tributul. Tot în legătură cu această problemă, istoricul Ion Nestor scria: Cnejii și voievozii români ce hălăduiau pe aici erau supuși hanilor cumani, plătindu-le tribut și servindu-le dij-

În opinia profesorului H. H. Stahl, nici domniile autohtone nu pot fi concepute decât născându-se prin procesul *statelor de substituire*, adică preluând pe seamă proprie mecanismele de exploatare organizate de nomazii antemergători.

Critica ipotezei „eroului eponim” descălecător de sate, dezvoltarea teoriei celui „de-al doilea servaj” la condițiile țării noastre, dezvăluirea mecanismelor procesului de destrămarea satelor devălmașe și a modului *specific* de penetrare a capitalismului la noi sînt printre alte contribuții aduse de acesta la dezvoltarea sociologiei istoriei.

Întreg travaliul științific al ilustrului savant, care a fost H. H. Stahl, poate fi pus sub semnul unui gând popperian : „Știința nu își propune niciodată țelul iluzoriu de a da răspunsuri definitive sau chiar numai probabile. Calea ei este determinată de țelul nemărginit, dar nicidecum de neatins, de a descoperi neîncetat probleme noi, mai generale și mai profunde, și de a supune răspunsurile, întotdeauna provizorii, la aceste întrebări unor teste mereu reînnoite și tot mai severe.”¹⁷

Dr. IANCU FILIPESCU

ma obișnuită, fie din holdele țarinilor ei din belșugul turmelor. Era pe la începutul veacului al XIII-lea, cînd cumanii se treziră deodată loviți în spate de un alt popor, nomadic ca și ei, de *tătari*, care se revărsau din deșerturile Asiei cu o furie năpraznică asupra Europei îngrozite... Aceiași tătari năvăliră asupra cumanilor, pe care îi risipiră și puseră capăt stăpînirii acestora asupra ținuturilor noastre; acestea ajunseră astfel sub ascultarea noilor cuceritori tătari pînă la întemeierea voievodatelor noastre naționale... Cu vremea însă, tătarii, cărora românii le fuseseră birnici, nu mai aveau față de noi rosturile de odinioară. Ei hoinăreau fără rost și țintă în stepele pontice și îndeosebi în Crimeea, de unde se repezeau la noi spre a ridica dijma sau spre a cere ajutorul nostru în luptele lor lăuntrice sau cu vecinii neastîmpărați ca și ei. Se întîmpla însă că și domnii noștri recurgeau uneori la ajutorul tătarilor cînd se găseau în strîmtoare”. (I. Nestor, *Istoria Basarabiei*, București, Edit. Humanitas, 1991, p. 20 — 21.

¹⁷ K. R. Popper, *Logica cercetării*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 269.